

SZKOŁA GŁÓWNA HANDLOWA W WARSZAWIE
KOLEGIUM ANALIZ EKONOMICZNYCH

Sonia Buchholtz

WCZESNA DEZAKTYWIZACJA ZAWODOWA W POLSCE:
MIKRO- I MAKRODETERMINANTY

Autoreferat pracy doktorskiej
napisanej pod kierunkiem naukowym
prof. dr. hab. Marka Góry (promotor)
i dr Anny Ruzik-Sierdzińskiej (promotor pomocniczy)
w Katedrze Ekonomii I
Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie

Warszawa, 2019

UZASADNIENIE WYBORU TEMATU I HIPOTEZY BADAWCZE

Celem rozprawy jest identyfikacja determinant wczesnej dezaktywizacji zawodowej Polaków, obejmująca zarówno poziom mikro-, jak i makroekonomiczny (odpowiednio: jednostek i polityk).

W pracy zweryfikowano dwie hipotezy badawcze: (1) Aktywne poszukiwanie możliwości wczesnego przejścia na emeryturę stanowi istotną i odporną determinantę wczesnej emerytury w Polsce. Pozostałe czynniki obejmują charakterystyki demograficzne, zdrowotne, majątność, zobowiązania rodzinne i wobec społeczności; (2) Polityka publiczna zorientowana na wzrost aktywności zawodowej osób starszych przeszła ewolucję od polityki zorientowanej na wydłużanie okresu aktywności do wspierającej aktywność społeczną, osłabiając bodźce do pozostania na rynku pracy.

Motywacją prowadzonych badań jest obserwacja o wczesnej dezaktywizacji zawodowej Polaków. Wprawdzie obserwowany przez niemal 40 lat negatywny trend efektywnego wieku emerytalnego odwrócono, jednak luka między efektywnym a ustawowym wiekiem emerytalnym wciąż pozostaje znaczna. Dodatkowo, po wprowadzonej na krótko reformie podwyższającej ustawowy wiek emerytalny od 2013 roku, kilka lat później ponownie ustanowiono go na niskim na tle krajów Europy poziomie. Niski efektywny wiek emerytalny sprzyja wczesnej dezaktywizacji, i co za tym idzie, oznacza relatywnie krótki okres akumulowania środków emerytalnych w stosunku do okresu pobierania świadczeń. Nawet jeśli system emerytalny zawiera elementy uodparniające na skutki ujemnej renty demograficznej (tak jak ma to miejsce w przypadku systemu wprowadzonego w Polsce w 1999 roku), istnieje zagrożenie powszechnego ubóstwa osób starszych, niezależnie od niepełnego wykorzystania potencjału kurczących się zasobów pracy.

Istniejące badanie wpisuje się w relatywnie nowy nurt badań podejmujących tematykę dezaktywizacji zawodowej w Polsce, opartych na danych ilościowych. Jeszcze przed dekadą analizy bazowały na specjalnie zaprojektowanych badaniach ankietowych [por. MPiPS 2008, Wiśniewski 2010]. Z czasem w większym stopniu zaczęto korzystać ze zbiorów danych jednostkowych, w tym BAEL [m.in. Marcinkowska et al. 2008; Chłoń-Domińczak 2009; Magda & Ruzik-Sierdzińska 2012] czy BBGD [m.in. Kula & Ruzik-Sierdzińska 2011]. Włączenie Polski do próby badania SHARE należy uznać za punkt zwrotny, ponieważ umożliwia interdyscyplinarną analizę mikroekonometryczną czynników dezaktywizacji. Jednym z pierwszych badań w tym zakresie jest badanie Mycka i in.. [2013], które stanowiło inspirację do analiz zawartych w dysertacji.

METODOLOGIA BADANIA. STRUKTURA PRACY.

Praca składa się z pięciu rozdziałów oraz wprowadzenia i zakończenia.

Po wprowadzeniu, w rozdziale 2 opisano dwa nadrzędne dla pracy zjawiska: starość i przechodzenie na emeryturę, ze szczególnym uwzględnieniem ich genezy i ewolucji.

Dokonano zestawienia indywidualnej oceny dezaktywizacji zawodowej z perspektywy teorii ekonomii, zarządzania i psychologii.

W rozdziale 3 zidentyfikowano i usystematyzowano potencjalne determinanty momentu dezaktywizacji zawodowej. Przywołano prace dotyczące motywacji do pozostawiania aktywnym zawodowo i zaprzestania tej aktywności, stanowiące kanon literatury przedmiotu oraz najnowsze dokonania w dziedzinach, o ile odnosiły się do krajów rozwiniętych (ze szczególnym uwzględnieniem Europy).

W rozdziale 4 zweryfikowano sytuację osób starszych w Polsce z perspektywy zidentyfikowanych w rozdziale 3 cech. W tym celu dokonano analizy szerokiego spektrum danych statystyki publicznej (przede wszystkim GUS, Eurostat, OECD) i projekcji (KE, ONZ) oraz badań społecznych (w tym BAEL, EWCS i SHARE).

W rozdziale 5 wykorzystano modelowanie ekonometryczne (modele regresji logistycznej), by ocenić istotność zidentyfikowanych w rozdziale 3 determinant wczesnej dezaktywizacji zawodowej. Dokonano estymacji czynników przejścia na emeryturę w okresie 5 lat. Z uwagi na systematyczną istotność aktywnego poszukiwania możliwości wcześniejszego przejścia na emeryturę, dokonano również analizy jej determinant. Regresje logistyczne przeprowadzono na danych jednostkowych badania SHARE z rund 2, 4, 6 (rund przekrojowych z udziałem Polski).

W przypadku pierwszego zagadnienia, zmienną objaśniającą był fakt pozostawania między dwiema kolejnymi rundami w zasobie pracujących, a modelowanie powtórzono dla rund 2-4 i 4-6. Z uwagi na strukturę danych, przyjęto podejście modelowania opartego o dane, tj. poszukiwano modeli o najlepiej dopasowanych specyfikacjach przy zastosowaniu zmiennych zidentyfikowanych w rozdziale 3. W drugim przypadku zmienną zależną była deklaracja o aktywnym poszukiwaniu opcji niezwłocznej dezaktywizacji zawodowej. Modelowanie przeprowadzono odrębnie dla fal 2, 4 i 6. W tym przypadku modelowano, stosując zmienne niezależne opisane w rozdziale 3. Jakość dopasowań zweryfikowano przy pomocy testów.

W rozdziale 6 przeanalizowano polityki publiczne bezpośrednio ukierunkowane na aktywność zawodową osób starszych. Obok polityki rynku pracy, przeanalizowano politykę senioralną prowadzoną w Polsce w latach 2012-2018. Dokonano krytycznego przeglądu materiałów politycznych, dokumentów strategicznych i programowych oraz skonfrontowano je z realizacją zadań w ramach programów krajowych.

NAJWAŻNIEJSZE WYNIKI

Wybrane najważniejsze wyniki analiz przeprowadzonych w rozprawie doktorskiej omówiono poniżej.

1. Starzenie demograficzne polega na zmianie struktury wieku populacji w kierunku zwiększenia udziału osób starszych. Zmiana demograficzna nie jest ryzykiem, bo jego

realizacja jest pewna. Zarówno powszechność starzenia demograficznego, jak i jego tempo prowadzą do nieuchronnych zmian proporcji między pracującymi a niepracującymi kohortami. Ta obserwacja ma dwie konsekwencje: (1) negatywna renta demograficzna ogranicza perspektywę możliwości obniżania wieku emerytalnego czy podnoszenia stóp zastąpienia; (2) Zasób potencjalnych pracowników również ulega starzeniu, co wymusi na pracodawcach zarządzanie starszymi zasobami siły roboczej.

2. Świadczenie emerytalne nie pełni już tradycyjnej roli transferu do niezdolnych do pracy z powodu wieku. Za wydłużaniem trwania życia (w związku z postępem technologicznym i poprawą warunków życia) w ubiegłych dekadach nie podążało podnoszenie ustawowego wieku emerytalnego. W konsekwencji, nastąpiła marginalizacja komponentu ubezpieczeniowego świadczenia przy jednoczesnym wydłużeniu okresu jego pobierania. Zmiany te następowały w przeciwnych kierunkach, wskutek czego ich wiązanie ze sobą nie znajduje obecnie uzasadnienia.
3. W świetle teorii ekonomicznych, w tym Modiglianego [1954], moment przejścia na emeryturę stanowi rozwiązanie optymalne pod względem użyteczności i dochodu. Badania empiryczne z wielu dyscyplin sugerują, że czynniki dezaktywizacji obejmują m.in. strukturę gospodarstwa domowego, jego sytuację finansową, zdrowie i samopoczucie jednostki, jej zobowiązania wobec rodziny i społeczności, wzorce kulturowe przypisywane starzeniu, a także bodźce płynące z instytucji rynku pracy i systemu emerytalnego. Należy jednak podkreślić, że obok czynników uniwersalnych, niektóre potencjalne determinanty mają zastosowanie tylko dla wybranych państw. Z drugiej strony, praca realizuje potrzeby dalece wybiegające poza aspekt materialny (np. uznanie, prestiż czy wpływ na działania kolejnych pokoleń), które trudno odtworzyć w innym środowisku.
4. W Polsce uczestnictwo osób starszych w rynku pracy jest nie tylko relatywnie rzadkie na tle europejskich liderów, ale również skoncentrowane w niektórych jego segmentach. W szczególności, problemem nie jest skala bezrobocia osób starszych – chociaż polityki rynku pracy nie adresują do tej grupy profilowanego wsparcia. Dezaktywizacja stanowi strategię niezależną od faz cyklu koniunkturalnego. Istnieje także trwale utrzymujący się odsetek osób zniechęconych bezskutecznym poszukiwaniem pracy. W świetle danych SHARE, dwie na trzy pracujące osoby w wieku 50+ aktywnie poszukują możliwości wczesnej dezaktywizacji tak szybko jak to możliwe, co sygnalizuje niezrozumienie dla roli pracy i emerytury oraz niską skuteczność ograniczania dostępu do wcześniejszych emerytur i świadczeń ekwiwalentnych.
5. Wśród potencjalnych wyjaśnień zainteresowania pobieraniem emerytury od możliwie wczesnego wieku znajdują się:
 - a. satysfakcja z różnych aspektów emerytury, w szczególności ilości wolnego czasu do dyspozycji i sposobu jego spędzania,

- b. duża zmienność reguł długookresowej umowy społecznej, jaką jest system emerytalny – w obliczu częstych zmian zasad jednostki mogą preferować pewny rezultat nad niepewną przyszłością,
 - c. niska wiedza Polaków o mechanizmach rządzących systemem emerytalnym, oraz szerzej: niska wiedza ekonomiczna; prowadzi ona do preferencji natychmiastowej gratyfikacji, niskiej stopy oszczędności emerytalnych i zbyt późnego oszczędzania, wiary we własną majątność (przy bardzo wysokim udziale niepłynnego kapitału fizycznego) oraz niedostatecznych inwestycji we własną zatrudnialność (zdrowie, kompetencje itp.). Ostatecznie, brak wiedzy powoduje gorszą selekcję źródeł informacji i powielanie wzorców innych,
 - d. opieka nad osobami zależnymi – czynnik ten może mieć istotne znaczenie w niektórych segmentach rynku pracy (np. u kobiet 50-59).
6. Wyniki badania SHARE potwierdzają istnienie wysokiego odsetka osób przepływających od zatrudnienia do bierności na długo przed osiągnięciem ustawowego wieku emerytalnego. W świetle analiz ekonometrycznych, oprócz płci i wieku, statystycznie istotne determinanty stanowią: deklaracje o aktywnym poszukiwaniu możliwości wczesnej dezaktywizacji oraz subiektywne przekonanie o problemach zdrowotnych ograniczających możliwość świadczenia płatnej pracy.
7. Istotnymi statystycznie deskryptorami deklaracji aktywnego poszukiwania wcześniejszej emerytury są: płeć, wiek, obowiązki rodzinne i społeczne, stan zdrowia fizycznego i psychicznego oraz subiektywne przekonanie o ograniczającym wpływie wieku na różne sfery życia.
8. Nie jest jasne, do jakiego stopnia politycy są przekonani o zasadności prowadzenia polityki senioralnej. Jej wprowadzenie w Polsce było wywołane czynnikami zewnętrznymi (globalny kryzys finansowy 2008-2009 i obchody roku 2012 jako Europejskiego Roku Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej). Obecne zainteresowanie ma podłoże w rosnącej sile osób starszych jako wyborców. Brakuje zgody co do aksjomatów polityki, co prowadzi do jej niespójności w czasie. Na koncepcje wpływają ideologie. Ewolucja odzwierciedlona w deklaracjach politycznych, dokumentach strategicznych i programowych, oraz codziennej realizacji zadań, dowodzi wyraźnej zmiany ról społecznych przypisywanych osobom starszym w Polsce, w tym spadającego znaczenia roli osoby starszej jako pracownika. Relatywna atrakcyjność pracy zawodowej spada.
9. W Polsce system emerytalny jako długofalowa umowa społeczna nie jest respektowany. Częste zmiany (ze szczególnym uwzględnieniem wieku emerytalnego, który między 2013 a 2017 rokiem zmieniono dwukrotnie w przeciwnych kierunkach), rozmontowanie części systemu oraz powszechne użycie kwotowych indeksacji świadczeń stanowią przykłady negatywnych bodźców oddziałujących na indywidualne decyzje.

10. Widoczny jest problem krótkowzroczności w decyzjach politycznych. Cykl wyborczy sprzyja działaniom przynoszącym szybkie rezultaty, niekoniecznie te bardziej zorientowane długookresowo: inwestycje w profilaktykę zdrowia, edukację ekonomiczną, kształcenie ustawiczne czy sieć instytucji opiekuńczych. Obecna oferta aktywności społecznej zawiera przede wszystkim zajęcia kulturalne i wycieczki. Popularność szkoleń dla opiekunów osób zależnych jest niska. Powyższe przykłady nie tylko obrazują skłonność do sięgania po szybkie rezultaty, ale również obecność negatywnych efektów zewnętrznych, w tym wypierania (z zatrudnienia) i jałowej straty. Jednocześnie, inne formy wsparcia niekoniecznie muszą promować model starzenia aktywnego. Ponadto, warto zwrócić uwagę na zróżnicowanie w dostępności usług.

WERYFIKACJA HIPOTEZ BADAWCZYCH

Praca pozwala zweryfikować pozytywnie drugą hipotezę, a pierwszą - częściowo.

W świetle analiz prowadzonych w rozdziale 5, w toku modelowania zidentyfikowano, że aktywne poszukiwanie możliwości wczesnej dezaktywizacji zwiększa szanse jej urzeczywistnienia. Natomiast hipoteza, że wpływ mają również inne czynniki, w tym charakterystyki demograficzne, zdrowotne, sytuacja finansowa, zobowiązania rodzinne i wobec społeczności, nie może być w całości potwierdzona. Zmienne demograficzne są zawsze statystycznie istotnymi predyktorami (zarówno bycie kobietą, jak i wyższy wiek zwiększają szanse wyjścia). Wśród zmiennych objaśniających związanych ze zdrowiem i samopoczuciem, w zależności od specyfikacji modelu, statystycznie istotne jest występowanie poważnej choroby, obecność bólu i percepcja własnego stanu zdrowia jako ograniczającego pracę zarobkową (najsilniejszy prognostyk). W miarę pogarszania stanu zdrowia, szanse dezaktywizacji rosną – nawet wówczas, gdy to tylko subiektywne poczucie. W kwestii sytuacji finansowej, wydatki i dochody zidentyfikowano jako statystycznie istotne predyktory w wybranych specyfikacjach; im wyższy poziom, tym niższe szanse dezaktywizacji. Spośród szerokiego zakresu zmiennych niezależnych odnoszących się do zaangażowania na rzecz otoczenia, tylko jeden deskryptor (liczba aktywności społecznych) był statystycznie istotny, dowodząc że im więcej aktywności jest podejmowanych, tym niższe szanse dezaktywizacji. Żadne z zobowiązań rodzinnych nie było statystycznie istotne w opisie determinant dezaktywizacji. Na koniec, z uwagi na ograniczenia kwestionariusza SHARE, w obszarze jakości pracy statystyczna istotność została udowodniona tylko dla pracy w niepełnym wymiarze czasu: zwiększa ona szanse dezaktywizacji, przy czym praca poniżej 20 godzin tygodniowo oddziałuje silniej niż praca 20-39 godzin. Co ważne, statystyczna istotność wyników ujawnia się dla panelu złożonego z rund 2 i 4 badania SHARE, natomiast wyniki panelu na podstawie rund 4-6 były znacznie mniej odporne (*robust*). Ponieważ nie zidentyfikowano czynników, które mogłyby odpowiadać za tę zmianę, przyszłe badania warto ukierunkować na replikację estymacji dla danych z kolejnych rund.

Jak pokazano w rozdziale 6, polityka publiczna zorientowana na wzrost aktywności zawodowej osób starszych przeszła ewolucję od polityki ukierunkowanej na wydłużanie okresu aktywności do polityki wspierającej aktywność społeczną, ograniczając bodźce do pozostania na rynku pracy. Przegląd dokumentów pokazał, że przyczyną zwiększonego zainteresowania osobami starszymi w Polsce był globalny kryzys finansowy 2008-2009 i rosnąca świadomość relacji między starzeniem demograficznym a długookresową stabilnością finansów publicznych związaną ze świadczeniami emerytalnymi i potrzebami osób starszych. W konsekwencji, pierwsza reakcja była ukierunkowana na wydłużanie okresu aktywności ekonomicznej (ze szczególnym uwzględnieniem podnoszenia wieku emerytalnego). Zmiany rządów przyniosły przeniesienie akcentu na wymiar socjalny; największa zmiana dotyczyła 2015 roku. W kampanii wyborczej zadeklarowano przywrócenie niższego wieku emerytalnego i większe zainteresowanie dla spraw społecznych, pod hasłem wykorzystania owoców wzrostu gospodarczego. W praktyce działania zorientowane na aktywność zawodową zostały zastąpione albo wygaszone, a ich implementacja w nowych dokumentach była mniej wyeksponowana. Dla odmiany, wiele środków przeznaczono na realizację działań na rzecz aktywności społecznej, w tym zajęć i wycieczek, wolontariatu, czy zakładania instytucji dziennego pobytu, których oferta niekoniecznie promuje aktywne starzenie się w rozumieniu, w jakim koncepcję tę wdrażano w Europie.

ZNACZENIE UZYSKANYCH WYNIKÓW

Rozprawa podejmuje ważny i aktualny temat, jakim jest dezaktywizacja zawodowa Polaków w kontekście starzenia demograficznego. Z tej perspektywy postawiona diagnoza i wnioski, oprócz charakteru poznawczego, mają również znaczny wkład aplikacyjny. W ujęciu analitycznym wartość dodaną stanowią zastosowanie szerokiego spektrum rzetelnych danych oraz restrykcyjnie przeprowadzona analiza ekonometryczna.

WYBRANE POZYCJE BIBLIOGRAFICZNE

ALLEA. (2014). Mastering demographic change in Europe. 8 European Academies' Statement.

https://www.leopoldina.org/uploads/tx_leopublication/2014_Joint_Statement_Demographic_Change_ALLEA.pdf

Barr, N. (2012). *Economics of the welfare state*. Oxford University Press.

Beehr, T. A., & Bennett, M. M. (2007). Examining retirement from a multi-level perspective. *Aging and work in the 21st century*, 277-302.

Bissonnette, L., & van Soest, A. (2010). Retirement expectations, preferences, and decisions. *Panel Paper*, 18.

Blake, D. (2006). *Pension economics*. John Wiley & Sons.

- Błędowski, P. (2014). Ekonomiczne aspekty starzenia się ludności. *Wyzwania XXI wieku. Ochrona zdrowia i kształcenie medyczne*, 357-368.
- Blöndal, S., & Scarpetta, S. (1999). The retirement decision in OECD countries. OECD Economics Department Working Papers, 202, OECD Publishing.
- Bloom, D., Canning, D., & Sevilla, J. (2003). The demographic dividend: A new perspective on the economic consequences of population change. Rand Corporation.
- Blundell, R., Meghir, C., & Smith, S. (2002). Pension incentives and the pattern of early retirement. *The Economic Journal*, 112(478), C153-C170.
- Börsch-Supan, A. (2018). *Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE) Wave 6*. Release version: 6.1.1. SHARE-ERIC. Dataset. DOI: 10.6103/SHARE.w6.611.
- Buchholtz, S., Chłóń-Domińczak, A., & Góra, M. (2019). Implementing Non-financial Defined Contributions in Poland. [in:] Holzmann, R., Palmer, E., Palacios, R., & Sacchi, S. (eds.) *Non-Financial Defined Contribution (NDC) Schemes: Facing the Challenges of Marginalization and Polarization in the Economy and Society*, World Bank.
- Buchholtz, S., Gąska, J., & Góra, M. (2018). Pension strategies of workers in a country getting old before getting rich. IZA Discussion Paper No. 11830.
- Chłóń-Domińczak, A. (2009). Retirement behaviour in Poland and the potential impact of pension system changes (Vol. 63). CEPS.
- Chłóń-Domińczak, A. (2017). Analityczny raport uzupełniający nr 3. Polacy po pięćdziesiątce: praca i emerytura. <http://www.share50plus.pl/images/AnalitycznyRaportUzupeniajcy3.pdf>
- European Commission (2006). The demographic future of Europe – from challenge to opportunity. COM(2006) 571.
- Eurostat (2011). Active ageing and solidarity between generations: A statistical portrait of the European Union 2012. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Furunes, T. (2015). Timing of retirement. *Encyclopedia of Geropsychology*, 1-11.
- Góra, M. (2013). Political economy of pension reforms: selected general issues and the Polish pension reform case. *IZA Journal of Labor & Development*, 2(1), 2.
- Kula, G., & Ruzik-Sierdzińska, A. (2011). Institutional uncertainty and retirement decisions in Poland. *University of Warsaw, Faculty of Economic Sciences Working Paper*, (17).
- Magda, I., & Ruzik-Sierdzińska, A. (2012). Sytuacja osób starszych na rynku pracy w Polsce. *Ekonomista*, 5.
- Marcinkowska, I., Ruzik, A., Strawiński, P., & Walewski, M. (2008). Badanie struktury i zmian rozkładu wynagrodzeń w Polsce w latach 2000-2006. *Ministry of Labour, and Social Policy, Warszawa*.
- Modigliani, F., & Brumberg, R. (1954). Utility analysis and the consumption function: An interpretation of cross-section data. *Franco Modigliani*, 1, 388-436.

- Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej (2008a). *Dezaktywizacja osób w wieku okołoemerytalnym. Raport z badań*. Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa.
- Myck, M., Najsztab, M., & Oczkowska, M. (2014). Dynamika rynku pracy i zmiany w sytuacji materialnej osób w wieku 50+. Portret generacji 50+ w Polsce i Europie. Wyniki badania zdrowia, starzenia się i przechodzenia na emeryturę w Europie (SHARE). Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa, 19-29.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2006). *Live Longer, Work Longer. Ageing and Employment Policies*. Paris: OECD Publishing.
- Oude Mulders, J., Wadensjö, E., Hasselhorn, H. M., & Apt, W. (2015). Domain: Labour market. Understanding employment participation of older workers: Creating a knowledge base for future labour market challenges, 30-32.
- Sidorenko, A. (2018). International Ageing: Anniversaries, Outcomes and Perspectives. Prezentacja z konferencji EspaNET, Warszawa, 26-28.09.2018.
- Szatur-Jaworska, B. (2015). Polityka senioralna w Polsce – analiza agendy. *Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje*, 30(3), 47-75.
- Wiśniewski, Z., & Dolny, E. (2010). Determinanty aktywności zawodowej ludzi starszych w świetle badań. *Człowiek w pracy i polityce społecznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.
- World Bank (1994). Averting the old age crisis: Policies to protect the old and promote growth. A World Bank Policy Research Report.
- World Health Organization (2002). *Active ageing: a policy framework*. World Health Organization, Geneva.
- Żukowski, M. (2012). Podwyższanie wieku emerytalnego w perspektywie demografii i sytuacji na rynku pracy. *Wiek emerytalny*. Polskie Stowarzyszenie Ubezpieczenia Społecznego, 39-50.

